DOSSIER

Nazistowska praca przymusowa

Wyzysk, przemoc i pozbawienie praw

1933–1945

Wyzysk | Przemoc | Pozbawienie praw | Pamięć

SPIS TREŚCI

01 Historyczne przesłanki i geneza

02 Rozwój systemu 1939–1945

03 Kto musiał wykonywać pracę przymusową?

04 Codzienność i warunki życia

05 Praca przymusowa w przemyśle, rolnictwie i zbrojeniach

06 Praca przymusowa w Berlinie i innych miastach

07 Przemoc, prześladowania i śmierć

08 Praca przymusowa a społeczeństwo niemieckie

09 Wyzwolenie, koniec wojny i skutki

10 Odszkodowania, pamięć i rozliczenie z przeszłością

11 Źródła, kontekst i pytania edukacyjne

12 Źródła i literatura uzupełniająca

Przegląd, kontekst historyczny, grupy ofiar, gospodarka, społeczeństwo i kultura pamięci

01 Historyczne przesłanki i geneza

1.1

Wykluczenie i zbrojenia

Po przejęciu władzy w 1933 roku reżim nazistowski przekształcił świat pracy i społeczeństwo według kryteriów politycznych i rasistowskich. Związki zawodowe zostały rozbite, przeciwnicy polityczni byli prześladowani, a Żydzi coraz bardziej wypierani z zawodów i życia gospodarczego. Zbrojenia wywołały rosnące zapotrzebowanie na siłę roboczą.

1.2

Wojna i okupacja

Wraz z napaścią na Polskę w 1939 roku rozpoczął się masowy wyzysk ludności terenów okupowanych. Obowiązek pracy, deportacje i przymusowy werbunek stały się elementem polityki okupacyjnej. Podbite kraje służyły Rzeszy Niemieckiej jako rezerwuar siły roboczej, surowców i mocy produkcyjnych.

1.3

Niedobór siły roboczej

Powołanie niemieckich mężczyzn do Wehrmachtu pogłębiło niedobory w rolnictwie, przemyśle i produkcji zbrojeniowej. Sam werbunek nie wystarczał. Reżim w coraz większym stopniu stosował przymus, groźby, łapanki i wywózki. Robotników traktowano różnie w zależności od pochodzenia i klasyfikacji rasowej.

1.4

Ideologia

Narodowosocjalistyczna ideologia rasowa dzieliła ludzi na grupy o różnej „wartości". Podział ten opierał się na zasadzie darwinizmu społecznego, zgodnie z którą rzekomo „silniejszy" miał prawo podporządkować sobie lub unicestwić „słabszego". Ta kategoryzacja decydowała o płacach, wyżywieniu, zakwaterowaniu, swobodzie poruszania się i praktyce karania. Wobec wielu osób z Polski i Związku Radzieckiego obowiązywały szczególnie dyskryminujące przepisy i złe warunki. Żydzi, Sinti i Romowie oraz więźniowie obozów koncentracyjnych byli objęci szczególnie radykalnymi prześladowaniami.

02 Rozwój systemu 1939–1945

2.1

1939–1941: Rozszerzenie

Po napaści na Polskę polskich robotników zobowiązywano do pracy i wywożono do Niemiec. Wraz z kolejnymi podbojami dołączali ludzie z wielu innych krajów. Do pracy kierowano również jeńców wojennych. Początkowa nadzieja na dobrowolną rekrutację z terenów okupowanych w dużej mierze się nie spełniła.

2.2

1942: Centralizacja

Polityk NSDAP Fritz Sauckel został Generalnym Pełnomocnikiem ds. Zatrudnienia i zorganizował masowe pozyskiwanie siły roboczej. Rekrutacja stawała się coraz bardziej brutalna. Pod kierownictwem ministra Rzeszy Alberta Speera dalej zwiększano produkcję zbrojeniową; była ona w coraz większym stopniu zależna od robotników zagranicznych.

≈ 6 mln

cywilnych robotników zagranicznych przebywało w sierpniu 1944 roku w Rzeszy Niemieckiej – do tego dochodzili jeńcy wojenni i więźniowie obozów koncentracyjnych.

2.3

1943–1944: Apogeum

Robotników przymusowych kierowano do fabryk, rolnictwa, kopalń, na budowy i do zakładów zbrojeniowych. W sierpniu 1944 roku w Rzeszy Niemieckiej przebywało około sześciu milionów cywilnych robotników zagranicznych; do tego dochodzili jeńcy wojenni i więźniowie obozów koncentracyjnych. Liczby różnią się w zależności od definicji i zakresu terytorialnego.

2.4

1945: Upadek

Wraz z postępami aliantów i końcem państwa nazistowskiego system pracy przymusowej rozpadł się. Wyzwolenie zakończyło bezpośredni ucisk, ale wielu ocalałych było chorych, straumatyzowanych, niedożywionych lub straciło bliskich. Powrót i nowy początek pozostawały trudne. Do odszkodowań doszło – jeśli w ogóle – dopiero wiele lat później.

03 Kto musiał wykonywać pracę przymusową?

3.1

Robotnicy cywilni

Miliony ludzi z okupowanych krajów zostały wywiezione lub zobowiązane do pracy. Pracowali w fabrykach, rolnictwie, gospodarstwach domowych, budownictwie i instytucjach komunalnych. Rekrutacja odbywała się za pośrednictwem urzędów, urzędów pracy, policji, administracji okupacyjnej i coraz częściej w drodze akcji z użyciem przemocy.

3.2

Polscy robotnicy

Polscy mężczyźni, kobiety i młodzież należeli do pierwszych dużych grup. Podlegali przepisom specjalnym, ograniczonej swobodzie poruszania się i dyskryminującym oznaczeniom. Wielu z nich pracowało w rolnictwie, przemyśle, budownictwie i rzemiośle.

3.3

„Ostarbeiter”

Ludzi z okupowanych terenów Związku Radzieckiego określano w nazistowskim języku mianem „Ostarbeiter” (robotników ze Wschodu). Wielu z nich było młodych i zostało deportowanych pod przymusem. Oznaczenie „OST” uwidaczniało ich pochodzenie i piętnowało ich wykluczenie. Ich wyżywienie i zakwaterowanie były często szczególnie złe.

3.4

Jeńcy wojenni i prześladowani

Radzieccy jeńcy wojenni ginęli masowo z głodu, chorób i wskutek maltretowania. Żydów, Sinti i Romów oraz więźniów obozów koncentracyjnych zmuszano do pracy w gettach, obozach i zakładach. Praca przymusowa w obozach koncentracyjnych wiązała się często z ekstremalną przemocą i „zagładą przez pracę” (Vernichtung durch Arbeit), tzn. śmierć robotników przymusowych lub więźniów wskutek nadmiernej, ciężkiej pracy była zamierzona lub świadomie akceptowana.

04 Codzienność i warunki życia

4.1

Zakwaterowanie i kontrola

Robotnicy przymusowi mieszkali w obozach barakowych, przebudowanych budynkach, kwaterach zbiorowych lub ciasnych pomieszczeniach. Kwatery były często niehigieniczne, słabo ogrzewane i przepełnione. Ogrodzenia, straże, obowiązek meldunkowy i zakazy wychodzenia ograniczały swobodę poruszania się.

4.2

Praca i wyżywienie

Wielu musiało pracować na długich zmianach i wykonywać ciężkie, niebezpieczne prace. Wyżywienie było często niewystarczające; zwłaszcza robotnicy z Europy Wschodniej otrzymywali skąpe racje. Płace były niskie, a częściowo potrącano z nich koszty zakwaterowania i utrzymania. Głód i wyczerpanie były powszechne.

4.3

Zdrowie

Wypadki przy pracy, infekcje, niedożywienie i brak opieki medycznej prowadziły do ciężkich chorób. Kto nie był już zdolny do pracy, mógł spotkać się z dodatkowymi represjami. Naloty bombowe szczególnie zagrażały robotnikom przymusowym, ponieważ często nie mieli oni wystarczającego dostępu do schronów.

4.4

Kobiety i dzieci

Kobiety były dodatkowo narażone na przemoc seksualną i molestowanie. Kobiety w ciąży i matki traktowano często szczególnie źle. Dzieci robotnic przymusowych trafiały niekiedy do placówek o niewystarczającej opiece; wiele z nich zmarło z głodu, chorób i zaniedbania. Te doświadczenia trwale naznaczyły ocalałych.

05 Praca przymusowa w przemyśle, rolnictwie i zbrojeniach

5.1

Przemysł i zbrojenia

Robotników przymusowych zatrudniano w przemyśle stalowym i metalowym, budowie maszyn, produkcji pojazdów i samolotów, wytwarzaniu amunicji, chemii, górnictwie i budownictwie. Często wykonywali ciężkie i niebezpieczne zadania. W wielu zakładach stanowili znaczną część załogi.

5.2

Rolnictwo

Duża część robotników zagranicznych pracowała w rolnictwie: przy żniwach, pracach polowych, hodowli zwierząt i przetwórstwie. Zastępowali brakujących pracowników, którzy zostali powołani do wojska. Robotnicy mieszkali często w gospodarstwach lub w bardzo prymitywnych kwaterach; nie mogli i nie wolno im było swobodnie się przemieszczać.

5.3

Budownictwo i infrastruktura

Robotnicy przymusowi budowali drogi, linie kolejowe, mosty, lotniska, umocnienia, zakłady przemysłowe i infrastrukturę wojskową. Praca była wyczerpująca fizycznie i często wykonywana w pośpiechu, bez odpowiedniej odzieży ochronnej i przy złym wyżywieniu.

5.4

Zyski przedsiębiorstw

Przedsiębiorstwa czerpały korzyści z siły roboczej, której płace i prawa kontrolowało państwo. SS wynajmowała więźniów obozów koncentracyjnych zakładom; z pracy przymusowej korzystały także instytucje publiczne, rzemiosło i prywatne gospodarstwa domowe. Odpowiedzialność ponosiło nie tylko kierownictwo nazistowskie, lecz także pracodawcy i beneficjenci.

06 Praca przymusowa w Berlinie i innych miastach

6.1

Berlin jako centrum zbrojeniowe i administracyjne

Berlin był stolicą, ośrodkiem przemysłowym i siedzibą licznych zakładów zbrojeniowych. Robotnicy przymusowi pracowali w fabrykach, przedsiębiorstwach komunikacyjnych, na budowach, w instytucjach komunalnych i gospodarstwach domowych. Wraz z niedoborem siły roboczej ich udział rósł w wielu dziedzinach.

6.2

Obozy i miejsca pracy

Kwatery znajdowały się często w barakach, obozach zbiorczych, przebudowanych budynkach lub w pobliżu zakładów. Obozy cechowały się kontrolą i ograniczeniami. Wielu ludzi musiało codziennie chodzić pieszo do miejsc pracy lub było tam dowożonych.

6.3

Widoczność

Robotnicy przymusowi byli widoczni na ulicach, w fabrykach, na budowach i w instytucjach publicznych. Niemiecka ludność stykała się z nimi na co dzień. Wyzysk nie był więc ukrytym zjawiskiem rozgrywającym się wyłącznie w obozach, lecz częścią krajobrazu miast i gospodarki.

6.4

Historia lokalna

Również Hamburg, Monachium, Essen, Lipsk, Drezno, Norymberga i mniejsze miejscowości były naznaczone pracą przymusową. Ośrodki przemysłowe i gminy wiejskie korzystały z taniej siły roboczej. Lokalne badania mogą ujawnić obozy, przedsiębiorstwa, budowy, gospodarstwa rolne i instytucje komunalne oraz odtworzyć biografie ofiar.

07 Przemoc, prześladowania i śmierć

7.1

Nadzór i kary

Gestapo, SS, policja, Wehrmacht, urzędy pracy, władze, straż zakładowa i administracja obozów kontrolowały robotników. Próby ucieczki, odmowa pracy, rzekomy sabotaż i naruszenia przepisów prowadziły do kar. Praktyka karania była arbitralna i brutalna.

7.2

Obozy wychowania przez pracę

Obozy wychowania przez pracę (Arbeitserziehungslager) były placówkami gestapo służącymi do karania i zastraszania. Osadzonych zmuszano przemocą do pracy. Obozy te były częścią aparatu terroru; wielu więźniów cierpiało z powodu maltretowania, chorób i niebezpiecznych warunków.

7.3

Praca przymusowa w obozach koncentracyjnych i zagłada

Więźniów obozów koncentracyjnych wykorzystywano do pracy na rzecz SS i prywatnych firm. Głód, przemoc, skrajne obciążenie pracą i brak opieki powodowały wysoką śmiertelność. Praca przymusowa Żydów była częścią procesu zagłady; zdolność do pracy mogła jedynie tymczasowo chronić przed deportacją i zamordowaniem.

7.4

Skutki

Ludzie umierali z głodu, chorób, wskutek wypadków przy pracy, wyczerpania, maltretowania, egzekucji, nalotów bombowych i następstw deportacji. Zagrożenie i śmiertelność różniły się w zależności od pochodzenia, statusu, miejsca pracy i klasyfikacji rasowej. System akceptował śmierć i wyniszczenie fizyczne, a częściowo celowo do nich doprowadzał.

08 Praca przymusowa a społeczeństwo niemieckie

8.1

Beneficjenci

Korzyści odnosiły wielkie koncerny, średnie przedsiębiorstwa, rzemiosło, rolnicy, gminy, instytucje publiczne i prywatne gospodarstwa domowe. Praca przymusowa zapewniała tanią siłę roboczą, umożliwiała rozszerzenie produkcji i łagodziła niedobór pracowników. Gospodarstwa domowe wykorzystywały robotników przymusowych np. jako pomoc domową lub do prac w ogrodzie i sprzątania.

8.2

Wiedza i widoczność

Praca przymusowa była widoczna na co dzień: ludzie pracowali w zakładach, na ulicach, budowach i w gospodarstwach. Głód, zła odzież, straże i dyskryminujące traktowanie były często dostrzegalne. Pytanie o wiedzę, współudział, korzyści, dostosowanie się i odwracanie wzroku pozostaje do dziś ważnym polem badań.

8.3

Różne pola działania

Zachowania w otoczeniu robotników przymusowych obejmowały zarówno świadomy wyzysk i donosicielstwo, jak i pomoc oraz solidarność. Możliwości działania kształtowały nazistowski terror, strach, ideologiczne poparcie i osobiste interesy. Różnice te wyjaśniają zachowania, ale nie znoszą odpowiedzialności.

8.4

Samoobrona i opór

Robotnicy przymusowi próbowali uciekać, spowalniać pracę lub odmawiać jej wykonywania, zdobywać żywność, utrzymywać kontakty i wzajemnie się wspierać. Sabotaż i inne formy oporu mogły mieć śmiertelnie niebezpieczne konsekwencje. Na tę historię składa się obok cierpienia także solidarność, kultura i strategie przetrwania.

09 Wyzwolenie, koniec wojny i skutki

9.1

Wyzwolenie

Wiosną 1945 roku wyzwolono miliony robotników przymusowych. Wielu było poważnie wyniszczonych fizycznie, niedożywionych lub straumatyzowanych. Wyzwolenie zakończyło bezpośredni ucisk nazistowski, ale nie rozwiązało automatycznie ich problemów społecznych i zdrowotnych.

9.2

Displaced Persons

Wielu ocalałych znajdowało się poza ojczyzną i określano ich mianem Displaced Persons (DP, „osoby przesiedlone”). W obozach powojennych otrzymywali pomoc, opiekę medyczną i wsparcie przy powrocie lub emigracji. Niektórzy musieli czekać miesiącami, zanim mogli wyruszyć w dalszą drogę.

9.3

Powrót

Rodzinne miejscowości były zniszczone, bliscy zaginieni lub zamordowani, majątek utracony. Sytuacja polityczna utrudniała powrót i nowy początek. Część byłych radzieckich robotników przymusowych po powrocie podejrzewano o kolaborację i ponownie prześladowano lub inwigilowano.

9.4

Długotrwałe szkody

Choroby somatyczne, niepełnosprawność, traumy psychiczne, ubóstwo, zaburzenia snu i wykluczenie społeczne towarzyszyły wielu ocalałym aż do starości. Skutki te do dziś kształtują biografie rodzin i przez dziesięciolecia nie były niemal w ogóle publicznie uznawane.

10 Odszkodowania, pamięć i rozliczenie z przeszłością

10.1

Brak uznania

Po wojnie wielu byłych robotników przymusowych zostało wyłączonych ze świadczeń odszkodowawczych. Federalna ustawa odszkodowawcza (Bundesentschädigungsgesetz) z 1953 roku obejmowała określone grupy prześladowanych, pomijała jednak licznych robotników przymusowych, zwłaszcza poszkodowanych mieszkających za granicą. Umowy międzypaństwowe nie oznaczały automatycznie indywidualnych wypłat odszkodowań.

10.2

Proces Wollheima

Norbert Wollheim, były robotnik przymusowy, pozwał w 1951 roku koncern I.G. Farben. Po niespełna dwuletnim postępowaniu sąd 10 czerwca 1953 roku przyznał Wollheimowi rację i zasądził od I.G. Farben zapłatę 10 000 marek niemieckich. Ugoda przewidująca odszkodowania dla żydowskich byłych robotników przymusowych była ważnym krokiem w prawnym sporze o odpowiedzialność przedsiębiorstw, ale nie stanowiła kompleksowego rozwiązania dla milionów poszkodowanych.

10.3

Fundacja EVZ

Fundacja „Pamięć, Odpowiedzialność i Przyszłość" (EVZ) została założona dopiero w 2000 roku. Państwo i gospodarka sfinansowały humanitarne świadczenia wyrównawcze. Do zakończenia programu w 2007 roku około 1,66 mln osób w blisko 100 krajach otrzymało łącznie ok. 4,4 mld euro. Wypłaty nie mogły naprawić doznanych krzywd, ale były krokiem w stronę uznania.

10.4

Kultura pamięci

Miejsca pamięci, muzea, badania naukowe, wywiady, archiwa cyfrowe, lokalne projekty i praca edukacyjna zachowują tę historię. Otwarte w 2024 roku Muzeum Pracy Przymusowej w okresie Narodowego Socjalizmu w Weimarze przedstawia jej europejski wymiar i odpowiedzialność społeczną. Fundacja EVZ nadal wspiera badania nad przeszłością i edukację.

11 Źródła, kontekst i pytania edukacyjne

11.1

Kontekst historyczny

Nazistowska praca przymusowa była ogólnoeuropejskim systemem wyzysku, ściśle powiązanym z okupacją, wojną, ideologią rasową i polityką zagłady. Miała kluczowe znaczenie gospodarcze i była widoczna w społeczeństwie. Przedsiębiorstwa, urzędy, gminy i osoby prywatne uczestniczyły w niej lub czerpały z niej korzyści. Historia ta wymaga zatem zmierzenia się ze sprawstwem, odpowiedzialnością, korzyściami i pamięcią.

Pytania przewodnie · 11.2

Rozumienie historyczne

- Dlaczego praca przymusowa stała się zjawiskiem masowym?
- Jaką rolę odgrywała ideologia rasowa?
- Dlaczego ludzie z Polski i ZSRR byli szczególnie zagrożeni?
- Czym różniła się praca przymusowa cywilów, jeńców wojennych i więźniów obozów?

Pytania przewodnie · 11.3

Gospodarka i społeczeństwo

- Które przedsiębiorstwa i instytucje czerpały korzyści?
- Jaką rolę odgrywały małe zakłady, rolnicy i gospodarstwa domowe?
- Na ile praca przymusowa była widoczna na co dzień?
- Jakie postawy przyjmowano wobec poszkodowanych?

Pytania przewodnie · 11.4

Pamięć i odpowiedzialność

- Dlaczego uznanie trwało tak długo?
- Czy odszkodowania mogą naprawić krzywdę?
- Jaką odpowiedzialność ponoszą dziś przedsiębiorstwa i społeczeństwo?
- Jak badać lokalne obozy, zakłady i biografie ofiar?

PODSUMOWANIE

Praca przymusowa odebrała milionom ludzi wolność, prawa, zdrowie i perspektywy życiowe. Umożliwiła niemiecką produkcję wojenną i była obecna w wielu dziedzinach życia codziennego. Pamięć jest więc nie tylko spojrzeniem wstecz, lecz zobowiązaniem: uwidaczniać ofiary, nazywać odpowiedzialność i chronić godność człowieka.

12 Źródła i literatura uzupełniająca

[1] **Bundeszentrale für politische Bildung (bpb)**

Cord Pagenstecher: „Überblick: Die nationalsozialistische Zwangsarbeit" (Przegląd: nazistowska praca przymusowa), 1 czerwca 2016. Tło: gospodarka wojenna, grupy ofiar, warunki życia, represje, wyzwolenie i odszkodowania.

www.bpb.de/themen/nationalsozialismus-zweiter-weltkrieg/ns-zwangsarbeit/222627/ueberblick-die-nationalsozialistische-zwangsarbeit/

[2] **Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft (EVZ)**

Dossier tematyczne o nazistowskiej pracy przymusowej: skala zjawiska, wywózki, wyzysk, odszkodowania i aktualne projekty edukacyjne.

www.stiftung-evz.de/themen/ns-zwangsarbeit/

[3] **Museum Zwangsarbeit im Nationalsozialismus**

Historyczne wprowadzenie do pracy przymusowej w Rzeszy Niemieckiej i okupowanej Europie, wyzysk i udział społeczeństwa.

www.museum-zwangsarbeit.de/geschichte/einfuehrung

[4] **Deutsches Historisches Museum – LeMO**

„Zwangsarbeit" (Praca przymusowa): wywózki siły roboczej, niedobór rąk do pracy, gospodarka, obozy, hierarchie, warunki życia i zyski przedsiębiorstw.

www.dhm.de/lemo/kapitel/der-zweite-weltkrieg/industrie-und-wirtschaft/zwangsarbeit

[5] **Wikipedia – przegląd uzupełniający**

„Zwangsarbeit in der Zeit des Nationalsozialismus" (Praca przymusowa w okresie narodowego socjalizmu). Przegląd i wskazówki dotyczące dalszych źródeł. W pracy naukowej należy krytycznie weryfikować poszczególne przypisy.

de.wikipedia.org/wiki/Zwangsarbeit_in_der_Zeit_des_Nationalsozialismus

12.1

Dalsze wskazówki badawcze

W badaniach lokalnych pomagają archiwa miejskie i zakładowe, miejsca pamięci, Arolsen Archives oraz cyfrowe archiwum wywiadów „Zwangsarbeit 1939–1945. Erinnerungen und Geschichte" („Wspomnienia i historia"). Relacje świadków należy analizować w kontekście ich powstania i porównywać z dokumentami.

12.2

Zakończenie

Praca przymusowa była zbrodnią przeciwko wolności i godności człowieka. Pamięć o poszkodowanych, ich biografiach oraz odpowiedzialności beneficjentów pozostaje zadaniem edukacji historycznej i debaty społecznej.